

Petro Khomyn

Krytyczny stan sektora rolnego i sposoby jego przezwyciężenia

---

Roczniki Ekonomiczne Kujawsko-Pomorskiej Szkoły Wyższej w Bydgoszczy 8,
259-275

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

РЕТРО КНОМУН

КРИЗОВИЙ СТАН АГРОСЕКТОРУ ТА ШЛЯХИ ЙОГО ПОДОЛАННЯ

Резюме: На основі аналізу показників Тернопільської області у взаємозв'язку із загальноукраїнськими у статті викладається авторське бачення шляхів подолання кризового стану в аграрному секторі України. З використанням праць відомих теоретиків обґрунтовуються шляхи його подолання, в тому числі й на основі виважених принципів економічних відносин членів кооперативних об'єднань.

Ключові слова: аграрний сектор, кризовий стан, кооперація, економічні взаємовідносини.

1. ВСТУП

Теперішній стан аграрного сектору України вимагає пошуку ефективних шляхів виходу з кризи, в якій опинилось сільське господарство в результаті того, що в кінці ХХ ст. його реформування здійснювалось не на основі наукового обґрунтування, а за традиційним для вітчизняної економіки підходом – волонтаристськими методами, – причому з повним ігноруванням як міжнародного, так і вітчизняного досвіду, зокрема, щодо кооперації зусиль дрібних товаровиробників. Саме останнє є особливо актуальним на сучасному етапі, зважаючи на те, що внаслідок розпаювання земель і розпорощення їх за дрібними землевласниками – фермерськими й особистими господарствами населення, які не мають достатньої матеріально-технічної бази для ефективного господарювання, виникла майже та сама проблема, яка привела до усвідомлення необхідності об'єднання селян у минулому.

2. МЕТОДИЧНА ЧАСТИНА

Отож дослідження можливостей кооперації розрізнених зусиль дрібних товаровиробників щодо забезпечення розширеного відтворення економічного потенціалу в аграрному виробництві є, на наш погляд, проблемою, вирішення

якої має вагоме наукове і практичне значення. Бо не дивлячись на те, що дослідження проблем кооперації в сільському господарстві здійснюється упродовж більш ніж столітнього періоду: тут можна відзначити таких славетних дослідників, як М. Туган-Барановський, Є. Храпливий, В. Доманицький та ін. автори, зрозуміло що сучасні реалії дещо інші, тому, не відкидаючи надбань попередників, які можуть бути використані насамперед як методологічна основа методики цього дослідження, треба йти далі. Отож, як завдання, що вирішується у статті, є дослідження історії становлення кооперації в Україні та світі, виявлення можливостей використання перевірених багатолітньою практикою економічних механізмів взаємовідносин учасників на тлі сучасного стану аграрного сектору та обґрунтування необхідності її подальшого розвитку.

3. ОСНОВНА ЧАСТИНА

Трагічні події середини ХХ століття перервали еволюційний розвиток сільського господарства Західної України, в тому числі й Тернопільщини. Зокрема, замість заохочення селян до подальшого розвитку кооперування, яке почало набувати в передвоєнний період системності й висхідної стабільної тенденції до розширення передусім у тваринництві, було брутально зруйновано всі кооперативні установи. Відтак насильницькими методами нав'язано псевдонаукову схему тотального знеособлення власності в так званих колективних сільськогосподарських артілях, які згодом перейменували в колективні господарства (скорочено – колгоспи), не дивлячись на те, що апробація таких форм фіктивної кооперації у східних і центральних областях України на той час уже довела свою неспроможність конкурувати з добровільними об'єднаннями сільського населення без втрати набутої цілими поколіннями власності.

Адже, як писав знаний фахівець у галузі кооперації, доцент Української господарської академії, яка функціонувала в 30–40-х роках у м. Подєбради Чехословацької республіки, В. Доманицький, будь – яке поліпшення, будь-яке нововведення можна зробити лише через душу, через психіку фактичного господаря – селянина. Він же підкреслював: для українського села громадська агрономія і кооперація – ліки і засоби, що нададуть йому переваги великого господарства, вирівняють його з великою формою сільськогосподарського підприємства, рятують дрібне господарство від занепаду¹. Й саме ігнорування душі і психіки селян, як показали подальші події, стали пасивним спротивом, який зумовив низьку ефективність діяльності колгоспів і радгоспів упродовж всього періоду їхнього функціонування поза намаганнями органів тодішньої

---

¹ В. Доманицький, *Форми співжиття і співпраці громадської агрономії з кооперацією кредитовою, закупочною і збутовою* // Ювілейний альманах „Центросоюзу”. – Львів, 1930. – С.161-167.

влади різними косметичними засобами (госпрозрахунком, колективним підрядом, безнрядними ланками, ба навіть сімейним підрядом) спонукати селян до самовідданої праці, як писав поет, “на нашій, не своїй землі”, нічого з цього не виходило й сільськогосподарські підприємства, як укотре переіменували ті самі за своєю сутністю протиприродні утворення з нічийною власністю, здебільшого були взірцем неефективного господарювання.

В чому переконає порівняння показників урожайності основних культур в Україні й Тернопільській області в тому числі за 1990 рік, найвищих за всю історію існування колгоспів і радгоспів, та інших країн, які мають не такі сприятливі природні умови, насамперед нижчі за якістю ґрунти (табл.1).

Таблиця 1. Урожайність зернових культур і цукрових буряків в Україні, Тернопільській області, Німеччині та Франції

Країни	Зернові культури	ц/га
		Цукрові буряки
Україна Тернопільська область	35,1	275,7
	32,5	309,0
Німеччина	54,1	496,6
Франція	60,8	668,3

Джерело: Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник (випуск 6) /За ред. П. Т. Саблука та ін. – К.: ІАЕ УААН, 2003. – 764 с. – С. 728, 730, 736, 738.

Зокрема, навіть за врожайністю цукрових буряків Тернопільщина суттєво поступалася як Німеччині, так ще більше Франції, не дивлячись що в ті часи вона змагалася з Вінничиною за право називатися столицею білого золота – цукру: аналог метафори столиця чорного золота, якою іменували тоді Донбас.

Теперішній же стан в аграрному секторі України ще гірший. Насамперед слід враховувати, що питома дрібних товаровиробників у вартості валової продукції сільського господарства зростає, у той час як забезпеченість їх основними засобами незадовільна й динаміка її росту надто повільна, тому не дає можливості наблизитися до більш-менш оптимального рівня фондоозброєності праці (табл. 2).

Отже, як у фермерських господарствах, так і в особистих господарствах населення кількість технічних засобів виробництва недостатня, аби тут можна було обійтися власними засобами виробництва для забезпечення комплексу сільськогосподарських робіт. У той же час розподіл цих засобів серед дрібних товаровиробників украй нерівномірний.

Окрім того, в них неможливо забезпечити самотужки ефективне використання техніки, адже загалом по Україні середній розмір навіть фермерських господарств надто малий для цього – 88,4 га. Причому це однаковою мірою актуальне як для областей, де він максимальний: Кіровоградська – 146,8 га,

Таблиця 2. Стан аграрного сектору України й Тернопільської області

Показники	Сільгоспідпр.		Ферм. господар.		Особисті господар.	
	Україна	Терноп.	Україна	Терноп.	Україна	Терноп.
Площа землі в користуванні, тис. га						
– сільгоспугідь	20665,5	1048,2	4389,4	76,2	15815,1	244,2
– ріллі	19395,4	855,0	4260,7	74,9	11640,3	236,9
Наявність техніки, тис. шт.						
– тракторів	150,1	3,1	34,96	0,6	172,5	12,4
– зернозбиральних комбайнів	32,0	0,7	8,97	0,2	22,7	1,9

Джерело: Сільське господарство України 2012 р. // Статистичний збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2013. – С. 65, 79–80, 166, 183, 209. Сільське господарство Тернопільської області за 2012 рік // Статистичний збірник. – Тернопіль.: Головне управління статистики, 2013. – С. 37, 43, 104, 114, 117, 119–120, 128.

Харківська – 162,4 га, так особливо для Галичини й Закарпаття, в яких середня площа ріллі в розрахунку на одне фермерське господарство коливається від 7,0 га до 76,1 га. Середній же розмір домогосподарств не перевищує 0,94 га. Тому, як резонно зазначає група науковців, це є спонукальним мотивом щодо об'єднання роздрібнених елементів продуктивного капіталу для спільного ведення виробничої діяльності².

Проте, яким шляхом йти, то стосовно цього позиції науковців розділилися. Зокрема, одні вважають, що всьому виною є ліквідація колгоспів і радгоспів, й підкреслюють, що це був згубний шлях. Інші, навпаки, доводять необхідність йти шляхом реформ, але в основному відстоюють розвиток великих агроформувань, звертаючи увагу на їхні більші можливості щодо формування сучасної матеріально-технічної бази. З приводу чого зауважимо: не маючи наміру виправдовувати недолуге здійснення реформування в Україні, ми все ж таки хочемо підкреслити неспроможність прямолінійного позитивістського підходу до оцінки колишніх реалій, як це нерідко робиться за статистичними показниками дореформеного періоду³.

Зокрема, невідповідність об'єктивної оцінки колишніх статистичних показників можна продемонструвати на такому прикладі: при виробництві в минулому 6,5 млн. тонн цукру щорічно, він чомусь став продаватися за талонами; виробляючи тисячі тонн масла чи сирів нежирних, житель України міг купити їх 200 г та 500 г відповідно, вистоявши кількогодинну чергу, яку треба було займати з 4-ї години ранку. Те ж саме можна пригадати щодо інших продуктів та предметів споживання.

² М.Й. Малік, А. Л Минка, Шпикуляк О.Г. *Розвиток сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів // Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку.* – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – С. 77.

³ *Феномен України: реформи 1991–2004 рр.* /Ткаченко О.М. та ін. – К., 2004.

Передбачаючи контрвідповідь, мовляв, споживання у розрахунку на одну людину було вищим, тому й виник дефіцит, можна навести ще один приклад – продажу за талонами ... солі. Хоч її споживання однією особою тоді більшим, ніж зараз, думасться не було.

Що ж до міфу про економічну ефективність дореформеного агропромислового комплексу України⁴, то можна навести висновок академіка УААН Б. Панасюка: „Сільськогосподарське виробництво в Україні катастрофічно відставало і відстає від європейського рівня, що видно, скажімо, на прикладі порівняння з Францією за 1998 р., яка має приблизно рівну територію і населення. При значно меншій площі, що використовується для виробництва (19,5 млн. га у Франції і 34,1 млн. га в Україні), і чисельності сільського населення (2,2 млн. у Франції і 8,6 в Україні), у Франції вироблялося порівняно з Україною більше у 2,5 раза зерна та цукру, а молока і м'яса – більше ніж у 3,6 раза. На 100 га ріллі Франція виробляла майже у 5 разів більше зерна та цукру, втричі – молока і в 6 разів м'яса. Знаючи таке становище, деякі аналітики і політики пропонують не поспішати до Європи, а продовжувати перебувати в Азії, щоб виправити становище, а тоді вже рухатись до європейців. Хочеться нагадати таким „гігантам думки”, що коли збереться десять бідних, то ніколи не буде хоча б одного багатого”⁵.

Для аргументації твердження про те, що основною причиною кризового стану сільського господарства є його реформування, зазвичай посилаються на зменшення виробництва валової продукції, зумовленого насамперед різким скороченням поголів'я тварин (мовляв за цими показниками сільське господарство опинилось на рівні п'ятдесятих років минулого століття). Однак об'єктивна оцінка статистичних показників приводить до висновку, що це sic et non⁶, бо зменшення поголів'я тварин не корелює з виробництвом продукції тваринництва (табл. 3).

Зокрема, зменшення поголів'я супроводжувалося, хоч і недостатнім за європейськими мірками й надто повільним, але все ж неухильним зростанням продуктивності тварин. Правда, загальні обсяги виробництва окремих видів продукції як у натуральних вимірниках, так і загалом в оцінці за порівняльними цінами все ж таки менші від тих, які були в минулому. Але це зовсім не означає, що причина криється винятково в реформуванні сільського господарства, бо в таку схему не вписується, приміром, динаміка валових зборів зернових культур, картоплі, овочів, що збільшились проти середнього рівня, який досягався навіть у період апогею розквіту колгоспно-радгоспної системи з її адміністративно-командним регулюванням економіки. Тому теза: „(...) Ніколи Україна не мала настільки (...) економічно ефективного

⁴ Феномен України: реформи 1991–2004 рр. /Ткаченко О.М. та ін. – К., 2004. – С. 372.

⁵ Б. Панасюк, *Безвихідь на селі – загроза для держави* // Урядовий кур'єр, 14.07.2007. – № 104.

⁶ Так і ні – лат.

Таблиця 3. поголів'я тварин, валове виробництво молока та м'яса в Україні за 1940–2013 роки (тис. голів; тис. т)

Роки	ВРХ, всього	в т.ч. корів	Свиней	Валове виробництво		в т.ч. на одну голову, кг	
				м'яса	молока	м'яса	молока
1940	10996,1	5964,5	9185,8	1127,0	7114,1		1193
1945	8275,3	4312,2	2888,6	392,9	4352,4	57	1009
1950	11182,3	4811,5	7765,7	1195,2	6804,1		
1960	17632,0	7813,5	18193,6	2067,6	13995,1		1791
1970	21352,2	8563,1	20746,2	2850,1	18711,5	85	2185
1980	25367,6	9271,1	19782,7	3500,0	21111,8	98	2277
1990	24623,4	8378,2	19426,9	4357,8	24508,3	138	2863
2000	9423,7	4958,3	7652,3	1662,8	12657,9	110	2359
2001	9421,1	4918,1	8369,5	1517,4	13444,2	113	2709
2002	9108,4	4715,6	9203,7	1647,9	14142,4	119	2873
2003	7712,1	4283,5	7321,5	1724,7	13661,4	122	2887
2005	6514,1	3635,1	7052,8	1597,0	13714,4	138	3487
2006	6175,4	3346,7	8055,0	1723,2	13286,9	149	3652
2007	5490,9	3095,9	7019,9	1911,7	12262,1	165	3665
2008	5079,0	2856,3	6526,0	1905,9	11761,3	176	3793
2009	4826,7	2736,5	7576,6	1917,4	11609,6	185	4049
2010	4494,4	2631,2	7960,4	2059,0	11248,5	189	4082
2011	4425,8	2582,2	7373,2	2143,8	11086,0	196	4174
2012	4645,9	2554,3	7567,6	2209,6	11377,6	208	4361
2013	4534,0	2508,8	7922,2	2389,4	11488,2	217	4446

Джерело: Статистичні збірники „Сільське господарство України” за 2005–2013 роки. – К.: Держкомстат України. – С. 105–106; 113–114; 116–117; 124; 129; 132.

і фінансово стійкого сільського господарства, як у передреформні роки”⁷ не витримує критики ще й тому, що вже у 1985–1990 рр. намітилась стійка тенденція спаду поголів'я тварин, особливо свиней, яка стала стрімкою упродовж 1991–1995 рр., тобто ще до початку реформування.

Оскільки ці негативні тенденції сформувались у надрах непорушної колгоспно-радгоспної системи, пов'язування причин кризових явищ у сільському господарстві з його реформуванням є діахронічною софістикою, особливо в контексті висловлювань: „Керівництво країни і Верховної Ради України чомусь не врахували практичний досвід тих держав, які пройшли довгочасний шлях дрібнотоварного виробництва і відмовились від нього як неефективного...”⁸, тим більше, що це заявляє один із авторів, який у ті часи був, за його словами „хоч і не першою, зате й не другою особою в державі”.

⁷ *Феномен України: реформи 1991–2004 рр.* /Ткаченко О.М. та ін. – К., 2004. – С. 372.

⁸ *Феномен України: реформи 1991–2004 рр.* /Ткаченко О.М. та ін. – К., 2004. – С. 9.

Невідомо, як би склалася ситуація далі, але тоді очевидною стала, як підкреслює академік УААН П. Т. Саблук, дилема: або відмовитися від командно-адміністративних методів, від цього кредо планово-розподільчої системи, або ж продовжити повільне, але з додатнім вектором прискорення, сповзання до кризи, яке в будь-який момент могло перетворитися в обвальне падіння, в економічну катастрофу⁹.

У правомірності реформування сільського господарства переконує те, що з 2000-го року, коли нарешті почалось втілення (причому далеко неповне) заходів, розроблених ученими значно раніше, спад виробництва основних видів продукції спочатку пригальмувався, а далі його обсяги, хоча й повільно, почали зростати. Отож, можливо, якби розробки економістів-аграрників були комплексно впроваджені швидше, кризи вдалось би уникнути, або хоча мінімізувати втрати галузі. Натомість: „Продекларована на такому високому рівні (мається на увазі постанова Верховної Ради України 1992 р. „Про прискорення земельної реформи і приватизації землі” – авт.) перспектива перебудовування організаційних і майнових відносин в аграрному секторі вносила настрої невпевненості в майбутньому і створювала психологічний дискомфорт у всіх верствах населення. Природно, що фактор невизначеності зіграв свою роль у руйнуванні сільського господарства, не дивлячись на те, що реальні кроки з реалізації оголошених реформ ще не здійснювались” (підкреслення наше – Авт.)¹⁰.

Оскільки, за висновком В. Амбросова: „Виступаючи як ініціатор, сценарист і режисер реформ, держава не завжди послідовно керувала трансформаційними процесами в регіонах, що зумовило тривале функціонування „нічийної” власності... причому владні структури на місцях, покликані практично здійснювати реформи, працювали у звичному командно-адміністративному режимі”¹¹. Зокрема, в Тернопільській області колгоспи й радгоспи тривалий період функціонували паралельно з новоствореними сільськогосподарськими формуваннями: селянськими спілками, кооперативами, акціонерними товариствами тощо, причому одні й ті ж особи одночасно юридично були керівниками та бухгалтерами двох різних суб'єктів господарювання. Матеріально-технічна база колгоспу чи радгоспу використовувалась новим формуванням без жодного договірної оформлення на правах оренди, чи хоча б створення амортизаційного фонду. За першими „зависла” заборгованість з оплати праці, а другі безконтрольно розпоряджалися спільним майном аж до повного його зносу.

Водночас загроза ентропії виробничих відносин стала для більшості аграрних „червоних баронів”¹² імпульсом до розбазарювання так званої

⁹ П. Т. Саблук, *Формування економічного механізму АПК України на ранньому етапі ринку*. Зб. „Аграрний менеджмент в Україні”. – К.: ІАЕ УААН, 1995 р. – С. 3.

¹⁰ *Феномен України: реформи 1991–2004 рр.* /Ткаченко О.М. та ін. – К., 2004. – С. 377–378.

¹¹ В. Амбросов, *Трансформаційні процеси в аграрній сфері економіки* // Економіка України, 2003. – №. – С. 66.

¹² При цьому ми не маємо наміру огульно зараховувати до них справді талановитих керівників господарств, яких немало, котрі успішно працювали за директивної економіки та є ефективними менеджерами зараз. Приміром, А. Білик – у Тербовлянському районі,

„соціалістичної”, а по суті нічийної власності й часовий лаг для цього був достатнім, адже як парадокс, такі керівники володіли двома печатками, допоки не підрубали сук, на якому сиділи, тобто розбазарили матеріально-технічну базу, а потім змушені були покинути насиджені місця, бо в ринкових умовах виявились здебільшого недолугими „бізнесменами”. Лише після цього на решті була зроблена спроба юридичного оформлення передачі власності та зобов’язань від старих суб’єктів господарювання, котрі існували вже хіба віртуально, новим господарським формуванням, яка здебільшого залишилася нереалізованою через зміну керівників, інколи неодноразову, поділ колишніх господарств на окремі частини та ін.

Відтак сталось обвальне падіння обсягів виробництва валової продукції сільського господарства – як логічний наслідок цього тривалого періоду розбалансування взаємовідносин промисловості й сільського господарства (диспаритет обміну), що не могло бути іншим в умовах, хай і часткової дії ринкового механізму попиту-пропозиції. Це особливо помітно, якщо простежити динаміку виробництва цукрових буряків. Саме перенасиченість вітчизняного ринку цукру, оскільки різко скоротилось його витрачання на непродовольчі цілі, стала основною причиною зменшення валового збору цієї культури. Звісно, що за іншими видами продукції, насамперед тваринного походження, головним негативним чинником від’ємної динаміки тренду валового виробництва став низький платоспроможний попит населення у поєднанні з таким же його станом в інших країнах постсоціалістичного табору – основних імпортерах з України.

Отож, можна повністю погодитись із висновком – подібно як у військово-промислому комплексі виявились непотрібними потужності сотень заводів, розрахованих на мілітаризацію економіки, це ж сталось із тваринництвом України, що слугувало молочно-м’ясним цехом колишнього СРСР [1:69]. До цього треба додати необґрунтований (а часто й неконтрольований) імпорт із закордону.

Тому відбулось зменшення експорту продукції галузі, відтак виявився неможливим її збут у таких обсягах, які б стимулювали нарощування валового виробництва, бо потенційні можливості для цього у вітчизняному сільському господарстві все ж таки є, що можна переконливо довести на прикладі зернової галузі та птахівництва.

Правда, це лише одна із причин, хоч і досить вагома, бо ще значимішим за силою негативного впливу було зниження платоспроможного попиту на внутрішньому ринку, яке особливо негативно позначилось на тваринницькій галузі, а його наслідки не ліквідовані донині, що засвідчують показники таблиці 3, оскільки саме на такі високо цінні продукти цей попит став мінімальним серед поширених верств населення України.

О. Крижовачук – у Підволочиському районі Тернопільської області. Таким керівникам реформування сільського господарства на заводі не стало, а навпаки, розв’язало руки щодо розвитку виробництва на економічних засадах.

Проте, ігноруючи об'єктивну дійсність, окремі автори намагаються переконувати в тому, що саме реформування сільського господарства, особливо розпаювання земель і передача їх у приватну власність селянам, є головною причиною зменшення обсягів виробництва валової продукції, хоча це й не так. Адже й у більшовицькій Росії в період НЕПу було досягнуто значного приросту виробництва сільськогосподарської продукції, не дивлячись на те, що власність на землю тоді була здебільшого приватною.

Проте боязнь втратити вплив на аграрний сектор стала на заваді й донині під усілякими приводами таку власність не допускають, перманентно продовжуючи т. зв. мораторій на продаж землі, внаслідок чого на селі так і не сформовано достатньої критичної маси ефективних з позицій суспільства товаровиробників, що можна би було зробити вже давно і в цьому переконує досвід Польщі.

Відтак за нинішніх реалій, коли фінансових ресурсів для кардинальних інвестицій, які могли би забезпечити інноваційний розвиток аграрного сектору, немає, а консервувати його технічну відсталість далі неможливо, зважаючи на виклики, які передним постануть при вступі в Європейський Союз, неминучо є кооперація дрібних товаровиробників у постачальницькій та збутовій сфері, позаяк під цим ракурсом теперішня ситуація нагадує ту, яка була в Західній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. При цьому звертає на себе увагу порівняно висока динаміка їх організаційного формування: виникнувши в 1899–1909 рр. як постачальницькі кооперативи насіння й мінеральних добрив у чотирьох повітах Галичини (Бродівському, Золочівському, Калуському та Перемишлянському), надалі вони охопили сферу збуту товарної продукції рослинництва і тваринництва, об'єднавшись у крайове товариство кооперативів „Сільський господар”, в яке входили у 1939 р. 53,8 відсотка сільських громад краю.

До того ж треба врахувати, що в цьому проміжку часу пройшла перша світова війна, відбулась національно-визвольна революція, тобто, політична й економічна ситуація впродовж 1914–1920 рр., як зрештою, й потім – коли західноукраїнське селянство знову опинилось у колоніальній залежності, а також внаслідок економічної кризи 1929–1933 рр. аж ніяк не сприяла розвитку кооперації.

З огляду на це не можна погодитися з висновком В. Збарського, що реалізація кооперативних зв'язків між малими формами господарювання¹³ – новий феномен української аграрної економіки, бо далі сам же цитований автор визнає, що цей процес відбувається в руслі світових тенденцій¹⁴. Мова радше може йти в контексті сакраментального вислову „все нове – добре забуте старе”, бо тривала самоізоляція вітчизняної економіки від надбань

¹³ До малих форм господарювання В. Збарський відносить малі підприємства, малі фірми, фермерські господарства, а також домогосподарства тощо.

¹⁴ В.К. Збарський, *Методологічні підходи до стратегії кооперування малих форм господарювання в Україні* // Агроінком, 2005. – № 7. – С.40.

світової, як і повне ігнорування теорії і практики кооперації впродовж кінця XIX ст. – першої третини XX ст., зумовили значний часовий проміжок, який призвів майже до повного забуття того, що й раніше в Україні цей процес був доволі інтенсивний та органічно вписувався у світові тенденції кооперування в аграрному секторі економіки.

До того ж ідеологічна зашореність насамперед урядовців адміністративно-командної епохи зумовила те, що на угоду їм набутий безцінний досвід кооперації піддавався остракізму (показовою щодо цього може бути назва книги Олесевича Л. Кооперативні міфи і капіталістична дійсність. Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883–1939). – К.: Наукова думка, 1974. – 167 с.). Насправді селянська кооперація в ті часи якраз і була спрямована проти визиску буржуазії¹⁵.

Тому не дивлячись на порівняно незначну тепер кількість кооперативів в аграрному секторі економіки України: всього їх є поки що трохи більше 1 тис., в т.ч. лише близько 200 – заготівельно-збутових, об'єктивним треба вважати висновок про нагальну потребу їхнього розвитку, оскільки ситуація тут близька до тієї, яка була на початку виникнення кооперативів, коли селяни вимушені були продавати вироблене зерно лихварям відразу після обмолоту за найнижчими цінами. Саме як протидія лихварям і був спонукальний мотив створення перших кооперативів.

До цього можна додати тільки те, що зараз це є характерним не тільки щодо зернових культур, але й продуктів переробки сільськогосподарської продукції, зокрема цукру, виготовленого на давальницьких умовах із власних цукрових буряків. Бо не дивлячись на те, що здавалось би, таким способом можна уникнути втрат, пов'язаних із монопольним демпінгуванням цін на них в сезон їхньої заготівлі на цукрові заводи, це мало допомагає й селяни зазвичай змушені продавати вже цукор у вкрай невідгідний момент співвідношення попиту-пропозиції на ринку.

Звичайно, що заготівельно-збутові кооперативи теж не вирішать цієї проблеми, тому зараз, на наш погляд, кооперація в аграрному секторі не має бути обмеженою лише сферою виробництва та збуту, а може бути значно ширшою, в чому переконує світовий досвід. Так, у Німеччині в 1844 р. була організована „Рочдельська споживча кооперація”, в якій шляхом кооперування створили кредитну спілку.¹⁶ Пізніше почався інтенсивний розвиток кредитної кооперації в аграрному секторі інших країн Європи та США і зараз в останніх діє сім кооперативних банків. Якщо скористатися цим досвідом, то в такому разі заготівельно-збутові кооперативи зможуть мати доступ до пільгових кредитів під запаси товарної продукції й активно використовувати сприятливу ситуацію на ринку, уникаючи її реалізації за

---

¹⁵ Показовим є склад членів першого кооперативу, створеного на віче в селі Олесько Бродівського повіту 23.03.1899 р.: 12 священників, 21 селянин, 8 міщан, 3 вчителі – всі активні діячі „Просвіти”.

¹⁶ В 1910 р. у Німеччині налічувалось біля 17 тис. кредитних кооперативів.

демпінговими цінами, тим самим забезпечуючи скооперованим дрібним товаровиробникам набагато вищий рівень прибутковості, ніж це можливе при теперішній їхній розрізненості, відтак неорганізованому продажу виробленого нерідко зі значним збитком.

Певна річ, що без допомоги держави тут не обійтись, особливо стосовно пільгового кредитування, яке знову ж таки через дрібні розміри селянських господарств їм практично недоступне. Проте ця проблема вирішується значно легше, коли кредитуються великі підприємства – в такому разі це можуть бути саме заготівельно-збутові чи постачальницькі кооперативи. Власне становлення кооперації повчальне щодо цього як у позитивному, так і негативному ракурсах, тому це треба засвоїти, аби не повторювати помилок минулого.

І тут варто пригадати, що у 80-ті роки ХХ ст. були спроби здійснити кооперацію в аграрному секторі економіки, зокрема, у тваринництві, які виявились, як показала тепер уже історія, невдалими. Не дивлячись, що тоді цілі республіки посиленими темпами будували міжгосподарські відгодівельні комплекси, комбикормові заводи тощо, здійснювалось це волонтаристськими рішеннями, без належного техніко-економічного обґрунтування, а подекуди навіть з нехтуванням здорового глузду, коли замість наближення тварин до кормової бази (хоча на ті часи вже був відомий досвід США щодо концентрації вирощування й відгодівлі ВРХ у зоні так званого „кукурудзяного поясу”), робили навпаки. Тому й не дивно, що донині збереглися лише одиниці з них, оскільки при їхньому створенні жодної уваги не звертали на бажання селян кооперуватися.

Отже, можна сподіватися, що на сучасному етапі кооперування в аграрному секторі України буде більш успішним, ніж ця кампанія у 80-ті роки ХХ ст. Бо зараз, як слушно зауважують вчені, обслуговуючі кооперативи – як особливий тип підприємств, – створюються без адміністративного примусу на основі добровільного об'єднання своїх капіталів та зусиль сільськогосподарських товаровиробників, які одночасно є їхніми власниками і клієнтами, залишаючись при цьому самостійно господарюючими суб'єктами і орієнтовані на більш якісне задоволення потреб своїх власників – клієнтів¹⁷.

Однак це потребує комплексного вирішення проблем, які зумовили кризову ситуацію в аграрному секторі економіки, зокрема, здійснення таких заходів державного характеру, як визначення обсягів замовлення на продаж сільськогосподарської продукції, забезпечення паритетності взаємовідносин, ширше використання бюджетного фінансування цільових програм розвитку та пільгового кредитування тощо. Як засвідчує вітчизняний та зарубіжний досвід, лише за цих умов буде використано позитивні переваги кооперації

¹⁷ М.Й. Малік, А.Л. Минка, О.Г. Шпикуляк, *Розвиток сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів // Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку*. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – С. 77.

зусиль дрібних товаровиробників для забезпечення висхідного розвитку аграрного сектору економіки.

Водночас дослідження становлення кооперації як в Україні, так і в інших державах переконує, що досягнення успіхів у цій справі можливе лише на основі неухильного дотримання принципу добровільності формування кооперативів. Окрім того, зважаючи на сучасний фінансовий стан аграрного сектору, зрозуміло, що без допомоги держави при цьому не обійтися. З цього приводу можна підкреслити, що навіть не зважаючи на відсутність власної державності та вибух першої світової війни на фінансування таких заходів, як засвідчує „Звіт з загальних зборів Краєвого Товариства господарського у Львові” за час від 1 січня 1917 р. до червня 1918 р. виділялись певні кошти з бюджету: 997 тис. корон – у 1914 р., 58,2 тис. корон – 1915 р., 50 тис. корон – 1916 р. Правда, пізніше й ця мізерна допомога була скасована, тому надалі кооперативи існували виключно як бездотаційні за рахунок власних коштів – членських внесків і відрахувань від доходів та інших джерел (доходи з імпрез, свят, пожертв). Зокрема, бюджет товариства „Сільський господар” у 1938 році становив: 80,4 тис. злотих або 18,9% – перші; 109,7 тис. злотих або 25,9% – другі; 230,9 тис. злотих або 55,3% – треті).

Власне відсутність виваженої програми державної підтримки кооперування, на наш погляд, є головною причиною того, що термін „розвиток” стосовно нього можна писати хіба в лапках, хоча й сучасні дослідники вважають створення кооперативів одним із важливих напрямів розвитку сільськогосподарського виробництва¹⁸. Адже динаміка кооперативів доводить протилежне: замість зростання чисельності кооперативів, відбувається скорочення їхньої кількості і в Україні за п’ять років їх зменшилося на 517 одиниць. Причому в Тернопільській області тенденція та ж сама, не дивлячись на їхню надто малу кількість узагалі: якщо у 2005 році вона становила 17 одиниць, то у 2012 році тут залишилося всього 3 виробничих кооперативи при середньому значенні цього показника в Україні 34 формування.

Причиною такої негативної динаміки є, як можна припустити, що “кооперативи змушені певним чином реагувати на зміни в їх навколишньому середовищі або в іншому випадку зупинити свою діяльність”, оскільки “не всі кооперативи здатні вижити в економічному середовищі, що постійно змінюється. Деякі з них змушені залишити бізнес, продати майно, роздати паї, якщо залишається що розподіляти”¹⁹.

Однак це не означає, що треба закинути ідею кооперації та мерщій повернутися до етатистської моделі господарювання. Водночас ми не поділяємо думки, що „організаційною одиницею об’єднання зусиль приватних

¹⁸ А.М. Андрущенко, *Підвищення ефективності діяльності сільськогосподарських виробничих кооперативів* /Економіка АПК, 2006. – №8. – С. 60. Зіновчук В.В. Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США. /Зіновчук В.В. – К.: Логос, 1996. – С. 151.

¹⁹ В.В. Зіновчук, *Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США*. /Зіновчук В.В. – К.: Логос, 1996. – С. 151,159.

товаровиробників може бути створення молочарських кооперативів на базі сільськогосподарських підприємств”²⁰, оскільки за сучасних умов це нерезально принаймні з двох причин.

По-перше, таких підприємств недостатньо, аби охопити весь ареал особистих селянських господарств, позаяк їх в Україні менше, ніж сільських населених пунктів. Звісно, коли послуговуватися загальними статистичними показниками, то надибаємо їх майже 56 тис. одиниць. Та річ у тому, що переважна маса з них – дрібні товаровиробники, які неспроможні створити необхідну інфраструктуру для забезпечення діяльності кооперативів. До того ж левова частка не тільки дрібних, але й великих сільськогосподарських підприємств узагалі занехаяли тваринництво (табл. 4).

Таблиця 4. Частка сільськогосподарських підприємств, які утримували поголів'я тварин у 2010–2012 роках

Показники	Кількість, од.			
	2010 рік	2011 рік	2012 рік	2013 рік
Усього підприємств	56493	56133	55866	55858
у тому числі фермерські господарства	41726	41488	40732	40856
Підприємства, які мали поголів'я тварин	4169	3995	3802	3500
у тому числі фермерські господарства	984	1012	977	1197
Підприємства, що утримували корів	3741	3591	3432	3201
у тому числі фермерські господарства	873	882	863	855

Джерело: Сільське господарство України за 2010–2013 роки. Статистичні збірники. – К.: Державна служба статистики України. – С. 51, 116, 120, 177.

Зокрема, 93,7 відсотка суб'єктів господарювання не займається жодним видом виробництва тваринницької продукції, а ще більше (94,3%) – молока. Водночас саме щодо останнього потреба кооперування є найбільш нагальною, якщо зважити на негативні тенденції його валового виробництва, зумовлені перш за все скороченням поголів'я корів. Причому далі продовжується тенденція до зменшення числа сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств, які утримують будь-який вид поголів'я тварин.

По друге, треба мати на увазі, що за теперішніх умов скорочення великих сільськогосподарських підприємств теж засвідчує відсутність умов для функціонування кооперативних формувань, адже переважна більшість з них належить до господарських товариств та власне вже згадуваних виробничих кооперативів, проте й тут продовжує скорочуватися не тільки поголів'я великої рогатої худоби, особливо корів, але й виробництво продукції не досягає прийнятних темпів нарощування її обсягів, аби можна було вийти в оглядовій перспективі хоча б на рівень 1990 року, який теж не був достат-

²⁰ В.І. Радько, *Трансформація структури виробництва молока в сучасних умовах* / Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. – Вип. 1(6), 2012. – Т.1. – С. 226.

нім для забезпечення науково обґрунтованого рівня споживання населенням виробленого з неї продовольства.

4. ВИСНОВКИ

Все це дає підстави для висновків, що реформування сільського господарства було недостатньо продуманим щодо шляхів здійснення, зокрема й стосовно кооперування. А загалом в аграрному секторі економіки України тривалий період повністю ігнорувалась дія об'єктивних економічних законів, насамперед щодо відносин власності як на засоби виробництва, так і на продукт праці трудівників. Це зумовило його хронічне відставання від інших країн Європи, в тому числі й тих, які мають набагато гірші природні умови для виробництва продукції.

Проте, хоча невідповідність виробничих відносин в аграрному секторі економіки була очевидною, замість зміни суперечностей базису, одним з проявів яких була відсутність власності на землю, мусувалася теза про „загальнонародну” власність, яка є софізмом схоластичної теорії соціалізму, покликаною прикрити, мов фіговим листком, недолугість існуючої системи. Як сучасний прояв цього можна відзначити спротив здійсненню приватизації землі в натурі, мовляв, це руйнує великі господарства, а тому достатньо видати селянам сертифікати на неї.

Однак цей шлях не вирішує проблеми забезпечення ефективності сільськогосподарського виробництва, а тільки уповільнює її розв'язання. Зберегти непорушними виробничі відносини, що склалися в колгоспах і радгоспах – цих витворах казарменого соціалізму волонтаристськими засобами неможливо, що підтверджують численні приклади розвалу тих, де обмежувались псевдореформуванням, змінами в унісон із загальною аграрною політикою ... вивісок на конторах.

Водночас продовжують функціонувати потужні сільськогосподарські підприємства, причому, у багатьох випадках без жодних ін'єкцій із бюджету, приміром, „Іванівське” Тербовлянського району, або ж створюються нові, й це є наглядним доказом того, що приватна власність не є перешкодою для концентрації виробництва, там де справді знаходиться ефективний власник, а не імітатор псевдореформ.

Однак процес реформування, попри безальтернативність необхідності його здійснення, невинувато затягнувся, що є головною причиною низької економічної ефективності аграрного виробництва, оскільки тут ніяк не можуть відійти від застарілої моделі економічних відносин, котра практично мало чим відрізняється від успадкованої колгоспної, позаяк у більшості великих сільськогосподарських підприємств вона лише дещо підретушована. Подальша ж консервація статус-кво аграрного сектору, а тим більш повернення до колгоспно-радгоспної монополії у вигляді вузькоспеціалізованих агрохолдингів є лише ілюзією стосовно можливостей вирішити окреслені проблеми не

тільки тому, що це суперечило би світовій практиці, але й сучасним реаліям в Україні, адже збереження застарілих економічних взаємовідносин та технологічно відсталого виробництва призводить до неефективного витрачання ресурсів та неконкурентноспроможності вітчизняного сектору економіки.

Тому треба враховувати справедливість висновку відомого економіста Л. Бальцеровича: „Країнам, що втілюють економічні реформи, навіть якщо це роблять із запізненням, як правило, вдається подолати відставання і за темпами економічного зростання. Причому досягають суттєвого поліпшення добробуту народу. Зокрема це засвідчує досвід Польщі, де відхід від етатистської системи, за якої економічна політика та державна бюрократія придушують вільний ринок, був активнішим, а тому тут досягнуто кращих результатів не тільки в економіці, але й позаекономічній сфері: обсяг виробництва ВВП на одиницю умовного палива збільшився в півтора разу, а середня тривалість життя населення зросла з 71 до 74 років. В Україні ж спостерігалася зворотна тенденція цих показників: зменшення виробництва ВВП на 6,2%, тривалості життя з 70 до 68 років²¹.

Отож альтернативи впровадженню ринкових відносин у всіх галузях економіки, в тому числі її аграрного сектору немає. Очевидно, що тривалий експеримент, зумовлений схоластичною теорією, яка обґрунтовувала придушення ринкових відносин і заперечення доцільності приватної власності, призвів тільки до втрати вагомій частки потенціалу суспільства як у матеріальній, так і в духовній сфері, що зумовило врешті-решт затяжну кризу.

Тому проблема повторного переходу України до ринкової економіки постала з усією очевидністю вже з кінця 70-х років XX століття, адже відставання від тих країн, де ринкові відносини безперервно функціонували, ставало дедалі помітнішим, незважаючи на методологічно хибний спосіб статистичного екскурсу до показників 1913 року (!). І вирішуватися він має на науково обґрунтованій основі із застосуванням ринкових важелів регулювання економіки, а не підмінюватися сурогатами, які були лише вуаллю, що тривалий час прикривала економічну неспроможність адміністративно-командної системи.

У той же час реформування земельно-майнових відносин на селі є лише початковим етапом упровадження виробничих відносин ринкової економіки і було б наївно сподіватися на нетривалість перехідного періоду до них. Формування ефективного власника в аграрній економіці непідвладне будь-яким директивним рішенням, адже, крім нагромадження капіталу, потребує відповідних соціально-психологічних змін у суспільстві, що проходять взаємозумовлено і паралельно. В цьому неважко переконатись, якщо врахувати, що навіть первинного нагромадження капіталу в аграрній сфері економіки України за період, що пройшов після розпаювання землі не відбулося. Навпаки, основні засоби, які тут використовуються і дісталися новим власникам

²¹ Л. Бальцерович, *Багатство народів*, „The Wall Street Journal” 6. X. 2005.

у спадок, як правило, морально і фізично зношені, що негативно впливає на ефективність виробництва навіть там, де інші, чинники є сприятливими.

Разом з тим минулі деформації відносин власності наклали свій відбиток на психологію селян, насамперед, щодо недовіри до будь-якого об'єднання, і перші кроки щодо ентропії виробничих відносин зумовили їхній вихід із великих господарств зі своїми земельно-майновими паями, відтак асиметрію структури аграрного сектору економіки як у площині обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, тобто, надмірного зміщення у дрібнотоварні господарства – більше 60 відсотків, – так і щодо його ефективності, позаяк воно здійснюється тут в основному завдяки ручній праці внаслідок неможливості забезпечити її належну фондоозброєність.

Оскільки реформування сільського господарства не означає заперечення тривіальної істини про переваги великого виробництва, де можна застосовувати сівозміни, енергонасичену техніку, передові технології тощо, яка взята противниками цього процесу на озброєння вкупі з перекрученою співвідносністю причинно-наслідкового взаємозв'язку затяжної кризи у сільському господарстві, то зрозуміло, що економічна політика держави має бути спрямована на забезпечення процесів, які б стимулювали об'єднання дрібних товаровиробників. Однак це повинно здійснюватися на основі об'єктивних економічних законів, які не суперечать ринковим взаємовідносинам. Тобто, обґрунтованих застосуванням таких важелів, як податки, кредитування, державні дотації і субсидії тощо. Відтак складовою частиною успішності аграрної реформи є поєднання підприємливості власників землі зі сприятливою фінансово-кредитною політикою держави.

Проте, зважаючи на складність та багатогранність розглянутої проблеми, висвітлити її повною мірою в одній статті нереально. Тому подальші дослідження в цьому напрямі є перспективними.

ЛІТЕРАТУРА

- Амбросов В., *Трансформаційні процеси в аграрній сфері економіки* // Економіка України, 2003. – №. – С. 66–70.
- Андрущенко А.М., *Підвищення ефективності діяльності сільськогосподарських виробничих кооперативів* /Економіка АПК, 2006. – №8. – С.60–62.
- Бальцеревич Л., *Багатство народів*, „The Wall Street Journal” 6. X. 2005.
- Доманицький В., *Форми співжиття і співпраці громадської агрономії з кооперацією кредитовою, закупочною і збутовою* // Ювілейний альманах „Центросоюзу”. – Львів, 1930. – С.161–167.
- Збарський В. К., *Методологічні підходи до стратегії кооперування малих форм господарювання в Україні* // Агроінком, 2005. – №7. – С.40–45.
- *Звіт про засідання Національного прес – клубу реформ* 24.03.2005 р., www. cure.org. ua.
- Зіновчук В. В., *Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США.* / Зіновчук В. В. – К.: Логос, 1996. – 224 с.

- Малік М. Й., Минка А. Л., Шпикуляк О. Г., *Розвиток сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів // Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку*. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 292 с.
- Панасюк Б. *Безвихідь на селі – загроза для держави // Урядовий кур'єр*, 14.07.2007. – № 104.
- Радько В. І., *Трансформація структури виробництва молока в сучасних умовах / Наукові праці Полтавської державної аграрної академії*. – Вип. 1(6), 2012. – Т.1. – С.223–227.
- Саблук П. Т., *Формування економічного механізму АПК України на ранньому етапі ринку*. Зб. „Аграрний менеджмент в Україні”. – К.: ІАЕ УААН, 1995 р.
- Туган-Барановський М., *Кооперація, її природа і мета*. – С. – Пт.: Філінь, 1910. – 185 с.
- *Феномен України: реформи 1991–2004 рр.* /Ткаченко О.М. та ін. – К., 2004. – 602 с.
- Храпливий Є., *За хліборобську справу*. – Львів: „Сільський господар”, 1932. – 245 с.
- Храпливий Є., *Про співпрацю кооперації „Сільського господаря” і культурно – освітніх установ у ділянці суспільної агрономії*. – Львів: „Сільський господар”, 1932. – 38 с.
- Чаянов А. В., *Краткий курс кооперації*. – М.: Кн. Палата, 1989. – 95 с.

COOPERATION AS A DECISIVE DIRECTION TO OVERCOME THE CRISIS IN AGRICULTURE

Summary: Based on the analysis of indicators of the Ternopil region in conjunction with the all-Ukrainian article presents the author's vision of the ways to overcome the crisis situation in the agrarian sector of Ukraine. Using the works of famous theorists settle ways to overcome it, including on the basis of the principles of balanced economic relations between the members of cooperative societies.

Key words: agrarian sector, state of crisis, cooperation, economic relations.

Dr hab. Petro Khomyn
Ternopolski Nacionalny Techniczny Uniwersytet,
Ukraine
+380 67 7442114
e-mail p.khomyn@gmail.com